

Rafał Czachor

Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw postradzieckich

Przegląd Wschodnioeuropejski 6/2, 85-97

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RAFAŁ CZACHOR

Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach

GLÓWNE TENDENCJE W PROCESACH KSZTAŁTOWANIA SIĘ SYSTEMÓW POLITYCZNYCH PAŃSTW POSTRADZIECKICH

Main tendencies in the process of forming post-Soviet political systems

Słowa kluczowe: demokratyzacja, transformacja systemów politycznych, reżimy hybrydowe, przestrzeń postradziecka

Keywords: democratization, transformation of political systems, hybrid regimes, post-Soviet space

ABSTRACT: The peak moment of crisis in the Soviet Union was its official dissolution in the end of 1991. All former Soviet republics were forced to face serious challenges in social and political development. The phenomena of post-communist transformation is a field of broad investigations. The article examines main common trends in the development of political systems in the post-Soviet countries. The author concludes that former USSR republics have passed period of transformation and established political regimes of a new type. It confirms a thesis about possibility of transformation of undemocratic regime into another undemocratic. Drawing prospects to further development of post-Soviet political systems, the author suggests two scenarios: “turbulent democratization” and “authoritarian remake”.

Problemy badań nad postradzieckimi systemami politycznymi

Republiki Europy Wschodniej oraz Azji Środkowej, niemalże ćwierć wieku od upadku komunizmu i rozpadu Związku Radzieckiego, wciąż są określane mianem państw postradzieckich. Choć niektórzy badacze kwestionują zasadność używania tego uogólniającego pojęcia wobec tak różnych pod względem ustrojowym i kulturowym państw jak Rosja, Mołdawia czy Turkmenistan (Rupnik 1999, 57–60; Holzer/Balik 2009, 17), jest ono często spotykane w literaturze politologicznej. Jego stosowanie świadczy o przemożnym piętnie, jakie okres komunizmu odcisnął na instytucjach i zachowaniu aktorów politycznych

poszczególnych państw, aczkolwiek jego użycie w kontekście analizy transformacji postkomunistycznej nie oznacza, iż czynnik ten wciąż decyduje o charakterze systemu politycznego danego państwa. Chodzi bardziej o wspólny punkt wyjścia transformacji niż jej efekt końcowy. Właśnie rezultaty transformacji systemowej poszczególnych państw postradzieckich są zgoła odmienne, co też podkreślają badacze (Bodio/Wojnicki/Załęski 2006, 93; Chen/Sil 2007, 279). Republiki bałtyckie zbudowały stabilne demokracje parlamentarne, podczas gdy Azerbejdżan czy Turkmenistan petryfikują autorytarne ustroje o cechach orientalnych despotów. Mimo to państwa postradzieckie¹ w okresie przemian systemowych wykazywały wiele elementów wspólnych, uprawniających do twierdzenia o istnieniu specyficznych cech transformacji postradzieckiej. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie głównych cech systemów politycznych oraz procesu ich kształtowania się, a zatem okoliczności, w jakich dokonywała się transformacja.

Wiele o problemach w badaniach postradzieckich systemów politycznych mówi przyjęta optyka badawcza odnośnie do procesu dezintegracji Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Badacze przyczyn tego zjawiska upatrują bądź w czynniku międzynarodowym i rywalizacji bipolarnej (w tym kontekście upadek ZSRR postrzegany jest jako konsekwencja przegranej „zimnej wojny”), bądź w istnieniu poważnych problemów społeczno-gospodarczych wewnątrz państwa sowieckiego (Здравомыслов 1999, 28–38)². Zgodnie z drugim ujęciem, pod koniec istnienia ZSRR radziecki system społeczny i polityczny utracił zdolności samoadaptacji oraz stan homeostazy. W konsekwencji zaistniały wewnętrzne przesłanki do rozpadu państwa w oparciu o kryterium etnopolityczne oraz wykształcenia się odrębnych systemów społecznych i politycznych w poszczególnych dawnych republikach związkowych. W ujęciu strukturalnym wskazuje się na rozwój instytucji sprzyjających zaistnieniu demokracji, przede wszystkim w kontekście uprzemysłowienia i rozwoju społecznego (Cichosz 2006, 35). Podejście to jednak nie tłumaczy, dlaczego lepiej rozwinięta Białoruś jest obecnie państwem dużo mniej demokratycznym niż rolnicza Mołdawia. Wreszcie ujęcie proceduralne wskazuje na znaczenie zachowania głównych aktorów politycznych w procesie przemian i ich gotowość do „gry według zasad”, a więc petryfikacji systemu demokratycznego. Politolodzy zgadzają się, że żaden

¹ Z poniższej analizy wyłączone zostały przypadki Litwy, Łotwy i Estonii, które cechują się ustabilizowanymi rządami demokratycznymi, a ich historia, doświadczenie samoorganizacji politycznej nie ma w istocie wiele wspólnego z pozostałą przestrzenią postradziecką.

² Andriej Zdravomysłow wskazywał na istnienie trzech wewnętrznych konfliktów w społeczeństwie ZSRR, które też miały doprowadzić do jego upadku. Był to konflikt dysproporcji rozwoju ekonomicznego i nadmierne uprzywilejowanie sektora zbrojeniowego, konflikt aksjologiczny pomiędzy deklarowanymi przez propagandę wartościami komunistycznymi i praktyką życia radzieckich obywateli, a także kryzys władzy, przejawiający się w nadmiernej biurokracyzacji, hamowaniu oddolnych inicjatyw o charakterze społecznym.

z wymienionych paradygmatów nie przynosi satysfakcjonującego wyjaśnienia transformacji postkomunistycznej, stąd też pojawiają się konstatacje cykliczności (a nie liniowości) transformacji i braku jakichkolwiek schematów tranzytologicznych (Мельвилъ/Стукал/ Миронюк 2012).

Analiza procesu instytucjonalizacji postradzieckich reżimów politycznych pozwala na wyróżnienie dwóch modeli tego zjawiska. Model pierwszy materializował się w republikach o wyraźnej dominacji jednego aktora politycznego, „pod którego” tworzone normy prawne i rozwiązania ustrojowe. Zjawiska takie były możliwe ze względu na słabość (lub faktyczny brak) opozycji i postępującą jej marginalizację. W konsekwencji reżimy te są bardziej autorytarne, zaś w perspektywie średnioterminowej stosunkowo stabilne oraz mniej podatne na polityczne wstrząsy. Jest to pokłosie represyjności reżimów, a ta – konsekwencją obranej formuły rywalizacji politycznej o cechach gry o sumie zerowej („zwycięzca bierze wszystko”³) (Hellman 1998, 203–234; Гельман 1999). Model ten reprezentują systemy polityczne Rosji, Białorusi, Azerbejdżanu oraz republik środkowoazjatyckich. Drugi model, noszący znamiona konsensualności, jest aktualny w przypadku „miękkich” reżimów niedemokratycznych lub demokracji wadliwej i cechuje się oparciem na kompromisie pomiędzy głównymi aktorami politycznymi (gra o sumie dodatniej): elitami rządzącymi i opozycją. Kompromis ten warunkuje istnienie opozycji o pewnym poziomie relewantności i mimo istnienia mechanizmów faktycznie utrudniających takie zjawiska możliwa jest alternacja władzy⁴. Model ten reprezentują systemy polityczne Mołdawii, Ukrainy, Gruzji oraz Armenii i Kirgistanu. Oba modele kształtowały się w ramach nieformalnej politycznej walki pomiędzy grupami interesu czy klanowymi, a element normatywny, prawne regulacje systemowe, w mniejszym lub

³ Pod pojęciem tym należy rozumieć formułę rywalizacji, w której główni aktorzy polityczni nie są skłonni do konsensusu, a zwycięzca zdobywa pełnię władzy. Wynika to zarówno ze specyfiki samej rywalizacji, jak i przyjętych rozwiązań systemowych (systemy prezydenckie).

⁴ Kompromisowość danego modelu nie wyklucza, że ewentualnej alternacji władzy nie będą towarzyszyć poważne wstrząsy i ostra walka pomiędzy aktorami: dowodzą tego tzw. kolorowe rewolucje na Ukrainie, w Gruzji i Kirgistanie. Podkreślić przy tym należy, że w praktyce państw postradzieckich alternacja władzy w ramach modelu konsensualnego nie przynosi zdecydowanej zmiany w charakterze systemu politycznego: obecny reżim Ukrainy czy Gruzji nie jest bardziej demokratyczny niż przed rewolucją „pomarańczową” i „różaną”. Odwoływanie się do retoryki demokratycznej przez jeden z obozów (aspirujący do sprawowania władzy) było narzędziem dostępnym z całej palety środków służących walce politycznej. Sukces prodemokratycznego w swej retoryce aktora nie przynosił bowiem wprowadzenia istotnych i trwałych, wykraczających poza zagranie koniunkturalne, rozwiązań demokratycznych. Nowy obóz rządzący, wpisując się w ogólną logikę rozwoju postradzieckich systemów politycznych, dążył do ustabilizowania mechanizmów służących bezalternatywności rządów. Oczywiście, sam fakt alternacji władzy jest dowodem na możliwość zaistnienia w niedemokratycznych reżimach postradzieckich zjawisk właściwych demokracji (i może przynieść poprawę miejsca danego państwa w rankingu demokracji, jak było to w przypadku Kirgistanu po kolejnych przewrotach), jednak nie pozwala na wysnucie wniosku o trwałą, postępującą demokratyzację państw obszaru.

większym stopniu – zależnie od poszczególnych przypadków – stanowiły wtórny czynnik służący petryfikacji istniejącego *status quo*⁵ (Саркисян 2009).

Formalnie wszystkie republiki postradzieckie deklarują ustrój demokratyczny, pluralizm, przestrzeganie praw człowieka i obywatela. W praktyce jednakże demokratyczne deklaracje składane przez elity poszczególnych państw były strategią służącą legitymizacji rządów. Jej przyjęcie, a więc zgoda na częściowe ustępstwa wobec opozycji, służyło minimalizacji kosztów związanych z utrzymaniem władzy i wynikało z osłabienia dawnych elit partyjnych w schyłkowym okresie istnienia ZSRR i pierwszych latach niepodległości. Już w pierwszej połowie lat 90. większość republik postradzieckich zaczęła odchodzić od idei demokratyzacji. W warunkach politycznej niestabilności i powszechnej pauperyzacji jedyną polityczną platformą, na której mógł być budowany społeczny konsensus, była idea silnego państwa o cechach paternalistycznych i neopatrymonialnych (Fisun 2012, 87). W przekonaniach społecznych idea ta kształtowała się jako przeciwieństwo demokracji, co przekładało się na poparcie dla silnej władzy prezydenta (Рябов 2010, 188). Zarzuty o łamanie demokratycznych podstaw ustrojowych są odrzucane przez władze republik na dwa sposoby. Po pierwsze, obwinienia te władze poszczególnych państw negują wraz ze stwierdzeniem, iż standardy demokracji są przestrzegane (np. Białoruś, Rosja, Azerbejdżan), a wysokie wskaźniki poparcia dla rządzących i praktyczny brak opozycji odzwierciedlają społeczne zaufanie do systemu rządów. Po drugie, przywódcy republik zgadzają się z zarzutami, podkreślając konieczność „okresu przejściowego”, który doprowadzi je do pełnowartościowej demokracji w bliżej nieokreślonej przyszłości (Kazachstan, Uzbekistan, Kirgistan w czasie rządów Askara Akajewa).

W praktyce postradzieckie systemy polityczne w procesie formowania się i funkcjonowania wykazują znaczne zbieżności, w wielu kwestiach stanowią jedną kategorię „demokracji z przymiotnikami”, charakteryzując się zachowaniem „demokratycznej i konstytucyjnej fasady” przy jednoczesnym oparciu się o bezalternatywne i słabo limitowane rządy prezydenckie. Należą one do kategorii reżimów hybrydowych, w których utrzymaniu procedur formalnej rywalizacji nie towarzyszy rzeczywista możliwość alternacji władzy (Фурман 2010, 12; Collier/Levitsky 1997, 430).

⁵ Aktualności i powszechności tego mechanizmu na obszarze postradzieckim dowodzi nie tylko przypadek klanów w republikach środkowoazjatyckich, ale także klanów ormiańskich (w tym dominujący klan karabaski) czy klanów biznesowych na Ukrainie (zwłaszcza spektakularna rywalizacja w czasie „pomarańczowej rewolucji” w 2004 r.).

Okoliczności transformacji postradzieckich systemów politycznych

1. Upadek ideologii komunistycznej na przełomie lat 80. i 90. sprawił, że republikańskie elity nomenklaturowe, wciąż zachowujące względną zwartość i vitalność, dokonały transformacji, kierując procesem zmian. Rola społeczeństw w ich toku miała charakter wtórny, a w niektórych przypadkach nawet nie przyspieszała przekształceń (Białoruś, republiki Azji Środkowej). Durkheimowska anomia, czyli rozpad starych, propagowanych w czasach ZSRR wartości wobec braku nowych, sprawiła, że społeczeństwa postradzieckie skłonne były do odtworzenia i kultywowania archaicznej, scentralizowanej i autorytarnej struktury władzy państwowej. Stan ten – w którym można upatrywać syndrom postkolonialny – ogranicza możliwości przyszłej transformacji i modernizacji: utrzymuje się wysoki poziom korupcji, atomizacja społeczeństw i brak podstaw do tworzenia się kapitału społecznego (Никольский 2010, 63). Czynnikiem dodatkowo komplikującym był fakt równoległej transformacji politycznej, gospodarczej oraz kształtowania się nowo powstałych państwowości (dla większości republik byłego ZSRR niepodległość była nowym doświadczeniem), jak i procesu narodotwórczego. Zachodzące na obszarze dawnego ZSRR zjawiska należy zatem tłumaczyć specyfiką budownictwa państwowego i narodowego (procesami *state-building* oraz *nationbuilding*) (Антанович 2007; Топилов 2000). Taras Kuzio używa w tym kontekście pojęcia transformacji czterowymiarowej, które odróżnia transformacje postkomunistyczne od wcześniejszych Huntingtonowskich „fal demokratyzacji” (Kuzio 2001, 168; Huntington 1995).

2. W okresie transformacji elity nomenklaturowe pozostawały głównym aktorem politycznym i inicjatorem zmiany systemowej. Wobec słabości sił opozycji demokratycznej (albo jej rzeczywistego braku, m.in. w Turkmenistanie), transformacja odbywała się nie w drodze „paktu”, jak to było w Polsce, lecz w drodze narzuconego przejścia (impozycji). Elity, reagując na potrzebę zapewnienia sobie *status quo* w warunkach pogarszającej się sytuacji ekonomiczno-społecznej, zainicjowały przemiany, jednocześnie starając się ograniczyć partycypację w nich siłom spoza nomenklatury. Sytuacja taka miała miejsce w republikach związkowych ZSRR o stosunkowo silnych tendencjach odśrodkowych (Ukraina, Rosja, Gruzja, Azerbejdżan, Armenia, ale także Białoruś). Narzucone przejście skutkowało wykształceniem się rywalizacji politycznej w postaci gry o sumie zerowej, w której przeciwnicy: siły nomenklaturowe i narodowo-demokratyczne nie były skłonne do kompromisu. Niestabilność ewoluujących systemów politycznych wzmacniał brak wyborów „założycielskich” (pierwszych wyborów wolnych i konkurencyjnych), które w pełni legitymizowałyby nowy reżim polityczny.

W republikach, w których elity władzy pozostawały nieskonsolidowane (Ukraina, Armenia), wewnętrzne konflikty przekładały się na sferę publiczną i ją angażowały. Niejednokrotnie podsycane były konstruowaną na bieżące potrzeby ideologią (np. w czasie tzw. pomarańczowej rewolucji na Ukrainie). W republikach, gdzie elita była skonsolidowana wokół autorytarnego przywódcy, wewnętrzna walka o alokację zasobów toczy się w odideologizowanej atmosferze rywalizacji koteryjnej (Rosja, Kirgistan). Rezultatem tych zjawisk była niejednokrotnie eliminacja polityków, którzy współtworzyli z obecnym liderem system polityczny, oraz powołanie proprezydenckich ugrupowań politycznych. Cechą właściwą reżimom postradzieckim jest zdominowanie systemu przez jednostkę – wytworzyły się reżimy bezalternatywnej władzy prezydenckiej. Wokół głów państw wykształciły się partie proprezydenckie – „partie władzy” (Potulski 2007, 268), pozbawione własnej tożsamości i programu politycznego, ograniczające się jedynie do popierania kierunku działań głowy państwa: „Jedna Rosja”, kazachski „Nur Otan”, azerski „Yeni Azerbaycan”. Ugrupowania te niejednokrotnie nie mają nawet parlamentarnej większości, nie decydują o obsadzie wyższych stanowisk państwowych, nie uczestniczą w tworzeniu strategii rozwoju czy w kluczowych decyzjach. Są funkcją zapotrzebowania głowy państwa i jego otoczenia: nawet w czasie wyborów ich sukces zależy od tzw. zasobów administracyjnych, a więc woli najwyższego przywództwa państwowego (Макаренко 2002/2003).

3. W okresie transformacji szczególnie widoczne było zapotrzebowanie na charyzmatyczny i tradycyjny model legitymacji władzy. Rolę kluczowego aktora politycznego w poszczególnych republikach w latach przełomu odgrywali szefowie parlamentów, sprawujący formalnie funkcje głów państw – występowali oni nie tylko w roli przywódcy politycznego, ale również „ojca narodu”. Ze względu na szereg czynników, takich jak przynależność do danego etnosu (bądź klanu), stopień zideologizowania izby, znacząco wpływali oni na kierunek transformacji, instytucjonalizując swoją pozycję poprzez zajęcie foteli prezydentów. Droga tą podążyli tacy politycy, jak: Borys Jelcyn, Leonid Krawczuk, Mircea Snegur, Lewon Ter-Petrosjan, Zwiad Gamsachurdia, Nursułtan Nazarbajew, Emomali Rahmon.

Fakt ten sprawił, iż w republikach postradzieckich nie było poważnych trudności z instytucjonalizacją reżimów autorytarnych. Ich petryfikacji towarzyszyło eliminowanie przeciwników politycznych: w Azerbejdżanie Heydar Alijew zmusił Sureta Gusiejnowa do ucieczki do Rosji, w Kazachstanie Nursułtan Nazarbajew osadził w więzieniu Gałymżana Żakijanowa, zaś w Kirgistanie podobny los spotkał przeciwnika Askara Akajewa – Feliksa Kułowa, w Tadżykistanie Emomali Rahmon zmarginalizował rolę Akbarszo Iskandarowa. W rezultacie walki politycznej, niejednokrotnie odwołującej się do narzędzi przemocy, ukształtowały się silne klany proprezydenckie, dominujące w życiu politycznym i gospodarczym wspomnianych wyżej państw.

Wykształcenie się funkcjonujących obecnie tradycyjnych i charyzmatycznych modeli legitymacji władzy państwowej było nierozzerwalnie związane z pojawieniem się w przełomowym, rewolucyjnym dla państwa, momencie wyrazistego lidera. Legitymacji ich rządów sprzyjała społeczna dezaprobatą istniejącej sytuacji politycznej oraz kontestacja podstawowych norm obowiązujących w określonej sytuacji politycznej. Polityczni liderzy odpowiedzialni za wyznaczenie kierunku transformacji systemów politycznych swoją wysoką pozycję osiągnęli bądź jeszcze w okresie istnienia ZSRR (Lewon Ter-Petrosjan, Nursułtan Nazarbajew, Islam Karimow, Saparmurad Nijazow), bądź stosunkowo niedługo po uzyskaniu przez poszczególne republiki suwerenności (Heydar Alijew,

Tabela 1. Rotacja władzy (na urządzie prezydenta) w państwach postradzieckich

Demokratyczna rotacja władzy		
Mołdawia	3 razy	1997, 2001, 2009
Ukraina	2 razy	1994, 2010
Gruzja	1 raz	2013
Białoruś	1 raz	1994
Kirgistan	1 raz	2011
Wymuszona (siłowa) rotacja władzy		
Kirgistan	2 razy	2005, 2010
Ukraina	2 razy	2004, 2014
Gruzja	2 razy	1992, 2003
Azerbejdżan	2 razy	1992, 1993
Armenia	1 raz	1998
Pakt elit (przekazanie władzy)		
Rosja	3 razy	2000, 2008, 2012
Armenia	1 raz	2008
Azerbejdżan	1 raz	2003
Turkmenistan	1 raz	2006
Brak rotacji władzy		
Kazachstan (faktyczne rządy N. Nazarbajewa od 1989 r.)		
Uzbekistan (faktyczne rządy I. Karimowa od 1989 r.)		
Tadżykistan (rządy E. Rahmona od początku wojny domowej w 1992 r.)		

Źródło: opracowanie własne

Emomali Rahmon, Leonid Kuczma, Aleksandr Łukaszenko). Rozwój systemów politycznych pod ich rządami zmierzał do wykształcenia bezalternatywnych rządów prezydenckich, w których do minimum ograniczona jest możliwość dokonania niekontrolowanej przez obóz rządzący alternacji władzy. Mimo że politycznym celem było stworzenie mechanizmu bezalternatywnych rządów i skutecznego przekazywania władzy wskazanej przez prezydenta osobie, w praktyce życia politycznego kilku państw wykształciły się *quasi* dynastie, niekoniecznie oparte na więzach krwi, a bardziej na typie przywództwa. Typ ten reprezentują Heydar i Ilham Alijewowie w Azerbejdżanie, Saparmurat Nijazow i Gurbanguły Berdimuhamedow w Turkmenistanie, Borys Jelcyn, Władimir Putin, Dmitrij Miedwiediew w Rosji. Niewykluczone wydaje się zastosowanie tegoż mechanizmu przekazywania władzy w ramach rodziny w przypadku rodu Nazarbajewów w Kazachstanie (córka Dariga i zięć Timur Tulibajew), Łukaszenków na Białorusi (syn Wiktor) czy Karimowów w Uzbekistanie (rodziny córek prezydenta: Gulnary i Loli).

4. Niedemokratyczny ustrój republik postradzieckich kształtował się w drodze modyfikacji zasad ustrojowych odziedziczonych po ZSRR oraz w drodze konfliktu władzy wykonawczej z ustawodawczą. Próby podważenia obowiązującego porządku prawnego przez dążących do zwiększenia swych prerogatyw prezydentów powodowały konflikty pomiędzy władzą ustawodawczą i wykonawczą (konflikty te nie dotyczyły jedynie Turkmenistanu, którego organy władzy ustawodawczej od 1991 r. były pod pełną kontrolą egzekutywy). Na tym tle doszło do kryzysu konstytucyjnego w Rosji w 1993 r., na Białorusi w 1996 r., zamachu na parlament w Gruzji w 2003 r. Wobec stosunkowo słabego oporu elit prezydenci zmieniali konstytucje, rozszerzając swoje prerogatywy. We wszystkich wypadkach ogarnięte wolą „przywrócenia porządku” społeczeństwa opowiadały się za prezydentem, wyposażając go w dodatkową legitymację do działania.

Konflikty pomiędzy legislatywą a egzekutywą – zakończone sukcesem tej ostatniej – skłaniały politycznych liderów poszczególnych republik do dokonania reform ustrojowych, na mocy których potwierdzano dominującą pozycję prezydenta wyposażonego w prawo wydawania aktów prawnych, ograniczano rolę parlamentu oraz pozostającego pod kontrolą głowy państwa rządu, wreszcie ograniczano lub wręcz wyeliminowano możliwość wszczęcia procedury odwołania prezydenta z zajmowanego stanowiska. Żadna z konstytucji postradzieckich nie przewiduje obecnie stanowiska wiceprezydenta czy silnego premiershipwa, podkreślając monistyczny charakter przywództwa politycznego. W praktyce dominacja jednostki w systemie politycznym prowadzi do zjawisk w treści i formie zbliżonych do sakralizacji. Wartość prezydentury i rola głowy państwa w deklarowanym zapewnieniu suwerenności i ładu społecznego jest oceniana na tyle wysoko, iż wobec niej charakter wtórny posiadają normy prawne, w tym

konstytucje, które w razie konieczności, wyznaczanej interesem prezydenta, mogą być zmieniane. Konsekwencją jest słabość władzy ustawodawczej, przejawiająca się w braku kontroli nad działalnością głowy państwa, oraz dublowanie prerogatyw ustawodawczych przez prezydenta, fasadowość parlamentów, których członkowie są desygnowani przez obóz prezydencki.

5. Petryfikacji systemów politycznych republik postradzieckich nie towarzyszyła ich instytucjonalizacja. Oznacza to, że względna stabilność systemu nie decydowała o jego konsolidacji, a o istocie ustroju rozstrzyga fakt personalizacji władzy. Najbardziej jaskrawym przejawem takiej sytuacji była Rosja w okresie prezydentury D. Miedwiediewa, gdy faktyczne *residuum* władzy państwowej przemieściło się na instytucję premiera w osobie W. Putina.

Przyjęcie prawodawstwa maksymalnie utrudniającego udział opozycji w życiu politycznym państwa służy ograniczeniu ryzyka utraty władzy przez elity rządzące. Wprowadzenie progów wyborczych, skutecznie utrudniających wejście opozycyjnych ugrupowań politycznych do parlamentów, skutkowało przekształceniem opozycji w partie marionetkowe, sprawiające pozory wielopartyjności (na przykład Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji). W przypadku Uzbekistanu i Turkmenistanu walka z opozycją w momencie rozpoczęcia transformacji w zasadzie nie miała miejsca – przekształcenie partii komunistycznych w partie deklarowane jako demokratyczno-narodowe zakończyło proces budowy systemu partyjnego (monopartii). Wprowadzenie pełnej kontroli nad procesami wyborczymi, stworzenie mechanizmu kontroli i manipulacji rezultatami wyborów sprawiło, iż akt głosowania w takich warunkach został sprowadzony do formy sprawdzania lojalności społeczeństwa wobec władz oraz płaszczyzny rywalizacji władz lokalnych o doprowadzenie do jak najwyższego poparcia dla głowy państwa.

6. We wszystkich republikach postradzieckich formalnie wprowadzono mechanizmy demokratycznej legitymizacji rządów w postaci powszechnych wyborów deputowanych parlamentów i głów państw. Wybory stały się głównym mechanizmem politycznej konkurencji, ale nie mechanizmem zmiany władzy. Elity polityczne dążyły do wytworzenia bezalternatywnych systemów rządów, co skutkowało przekształceniem elekcji w polityczny rytuał, charakteryzujący system rywalizacyjnego autorytaryzmu (Levitsky/Way 2010). Wartości i procedury demokratyczne stały się zatem przedmiotem rytualizacji, a nie komponentem życia politycznego. Istota realizowanych od lat 90. reform sprowadzała się nie do demokratyzacji, lecz modernizacji na bazie przeciwstawnych, wydawałoby się, wartości: jedynowładztwa i wyborów, wolności i autorytaryzmu, paternalizmu i braku gwarancji socjalnych (Макаренко 2008, 110).

7. Kultura polityczna państw postradzieckich nie sprzyjała petryfikacji wartości demokratycznych. Upadek ideologii komunistycznej przyniósł anomie społeczną, która okazała się zjawiskiem trwałym – będąca pozostałością po czasach

ZSRR poddańcza kultura polityczna nie mogła się przysłużyć wykształceniu się społeczeństwa obywatelskiego, świadomości obywatelskiej oraz nawyków partycypacji w życiu społecznym, m.in. w postaci poziomu zaufania do życia politycznego czy rozwoju sektora organizacji pozarządowych. W obliczu chaosu i powszechnej pauperyzacji społeczeństwa postradzieckie żądały „przywrócenia porządku”, rozumianego jako wprowadzenie skutecznych rządów, nawet kosztem wolności i swobód. Ceną za częściowe przeniesienie odpowiedzialności za własny los na elity władzy stało się stopniowe ograniczenie wpływu społeczeństwa na przebieg życia politycznego. W świadomości społeczeństw wciąż utrzymuje się poczucie przejściowości i nietrwałości suwerennej państwowości. To, będące *de facto* symptomem tożsamości postkolonialnej, zjawisko przejawia się w „politycznej infantylności narodu” (Prystupa 2009, 159) oraz poczuciu słabości i immanentnego zagrożenia dla istnienia państwowości i narodu.

8. Sterowana przez władze ograniczona prywatyzacja stanowiła ważny element wzmocnienia systemów władzy prezydenckiej. Przeprowadzona w latach 90. przez polityczne elity przy braku społecznej kontroli prywatyzacja doprowadziła do powstania sieci zależności i uzależnienia biznesu od polityki. Kształtująca się oligarchia wyrażała żywotne zainteresowanie utrzymaniem politycznego *status quo*, widząc w nim nadzieję na pozostanie w posiadaniu zdobytej własności. Ograniczone reformy wolnorynkowe pozwalają na zachowanie kontroli nad społeczeństwem oraz utrudniają pojawienie się niezależnych aktorów politycznych, m.in. na Białorusi, w Azerbejdżanie, Uzbekistanie. Dowodzi tego polityka Rosji po roku 2000, w którym to kraju wcześniej wpływowi oligarchowie utracili znaczenie w życiu politycznym. Odwrotna sytuacja ma miejsce na Ukrainie – tam rywalizacja klanów oligarchicznych stanowi o dynamice polityki wewnętrznej.

Podsumowując, wewnętrznie sprzeczne procesy transformacji politycznej oraz nieudane próby demokratyzacji republik postradzieckich były m.in. pokłosiem komunistycznego dziedzictwa oraz długotrwałych rządów jednopartyjnych i doprowadziły do wykształcenia się reżimów hybrydowych, łączących cechy systemów demokracji liberalnej i niedemokratycznych. Zagrożenia dla istniejących w republikach postradzieckich instytucjonalnych form demokracji płyną przede wszystkim nie ze strony antydemokratycznych sił politycznych (ugrupowań antysystemowych), ale tkwią w istocie rozwiązań ustrojowych i praktyce politycznej: prezydenckiej formie rządów i wzorcach rywalizacji politycznej opartej o formułę gry zerowej, w której zwycięzca dominuje w systemie politycznym, a także braku jego odpowiedzialności przed parlamentem.

Perspektywy dalszej dyferencjacji postradzieckich systemów politycznych

Rozwój systemów politycznych państw powstałych na gruzach radzieckiego imperium wskazuje na istnienie określonej logiki oraz trwałości w procesie ich rozwoju politycznego. Ze względu na specyfikę postradzieckich systemów autorytarnych, której głównym komponentem jest istnienie bezalternatywnej władzy prezydenckiej, państwa, w jakich dokonana się alternacja na najwyższym urzędzie państwowym, są swoistą awangardą w rozwoju systemów politycznych państw obszaru byłego ZSRR. Rozwój wypadków po zmianach na szczytach władzy w takich państwach, jak Ukraina, Armenia, Kirgistan i Turkmenistan może – choć nie musi – stanowić przykład, w jakim kierunku będą zmierzać pozostałe republiki. Przytoczone przykłady: Ukrainy po trzech zmianach rządzących – wygranych W. Juszczenki, W. Janukowycza oraz P. Poroszenki, Gruzji po objęciu władzy przez M. Saakaszwilego, a potem G. Margwelaszwilego, Kirgistanu po obaleniu A. Akajewa i następnie K. Bakijewa oraz Turkmenistanu po śmierci „Turkmenbaszy” – S. Nijazowa, wskazują na dwie alternatywne drogi rozwoju systemów postradzieckich po zakończeniu danego cyklu związanego z aktywnością polityczną obecnego przywódcy oraz wzrostem współzależności ze środowiskiem międzynarodowym. Tym samym reżimy hybrydowe obszaru postradzieckiego mają przed sobą dwie alternatywne drogi rozwoju: stopniowe przejście ku demokracji lub konsolidację autorytaryzmu (Parrott 1997, 7).

Wariant pierwszy oznacza „turbulentną demokratyzację”, polegającą na wolnym wdrażaniu reform demokratycznych oraz łagodzeniu zjawisk autorytarnych w wyniku zacieśniania kontaktów z Zachodem, zwłaszcza na gruncie gospodarczym. Wariant ten głównie dotyczy europejskich państw obszaru (także Gruzji i Kirgistanu), wobec których Unia Europejska występuje jako siła normatywna, warunkująca rozszerzenie kooperacji od dokonywania reform. Impulsem do zmian byłyby w tych państwach społeczne wystąpienia w odpowiedzi na kolejne fałszerstwa rezultatów wyborów. Oznacza to, że niektóre społeczeństwa w procesie rozwoju mogą osiągnąć określony poziom „masy krytycznej”, wyrażający się w jakościowej zmianie w podejściu do polityki i postrzeganiu roli władzy państwowej. Społeczna niezgoda na kontynuowanie polityki władzy bezalternatywnej postawiłaby te państwa w obliczu nowego etapu rozwoju systemu politycznego, w którym powrót do poprzednich praktyk autorytarnych będzie, jeśli nie niemożliwy, to znacznie utrudniony. Państwa należące do tej grupy reprezentują – zgodnie z terminologią Freedom House – reżimy częściowo wolne. Dane rankingu *Freedom in the World* unaoczniają, iż w państwach „turbulentnej demokratyzacji” od początku niepodległego istnienia zachowany jest stosunkowo wysoki poziom wolności obywatelskich i praw politycznych (tabela 2).

Tabela 2. Demokratyczność postradzieckich reżimów politycznych wg rankingu *Freedom in the World*

	1991		2003		2014		typ systemu polit.
	prawa polit.	wolności obyw.	prawa polit.	wolności obyw.	prawa polit.	wolności obyw.	
Moldawia	5	4	3	4	3	3	częściowo wolny
Ukraina	3	3	4	4	4	3	częściowo wolny
Gruzja	6	5	4	4	3	3	częściowo wolny
Armenia	5	5	4	4	5	4	częściowo wolny
Kirgistan	5	4	6	5	5	5	częściowo wolny
Rosja	3	3	5	5	6	5	brak wolności
Kazachstan	5	4	6	5	6	5	brak wolności
Tadżykistan	3	3	6	5	6	6	brak wolności
Azerbejdżan	5	5	6	5	6	6	brak wolności
Białoruś	4	4	6	6	7	6	brak wolności
Uzbekistan	6	5	7	6	7	7	brak wolności
Turkmenistan	6	5	7	7	7	7	brak wolności

Legenda: najwyższy wynik – 1 (reżim w pełni demokratyczny); najniższy wynik – 7 (reżim w pełni niedemokratyczny)

Źródło: Ranking *Freedom in the World*, www.freedomhouse.org/report-types/freedomworld#.U6rylLE-jxco

Wariant drugi – autorytarny „remake” dotyczyć będzie pozostałej części obszaru postradzieckiego, zwłaszcza Azji Środkowej, gdzie w dużo mniejszym stopniu zauważalne są impulsy modernizacyjne, a rozwój społeczny opiera się na aktualizacji własnych wzorców kulturowych. Zmianom w kierunku demokratyzacji dodatkowo nie będą sprzyjać utrzymujące się konflikty regionalne oraz zacieśnianie się więzi państw muzułmańskich z cywilizacją islamu. Wspomniany „remake” polegać będzie na niewielkich zmianach wywołanych nieuniknionymi przetasowaniami na szczytach władzy. Potwierdza to dotychczasowy rozwój systemów politycznych oraz stopniowe pogarszanie się stanu wolności w tych państwach (por. tabela 2). Nawet wymiana pokoleniowa, jeśli miałaby się dokonać w ramach jednej rodziny rządzącej (Alijewów, Karimowów), przyniesie nieznaczne, nowe akcenty w polityce i życiu społecznym państw.

Bibliografia

- Bodio, T./Wojnicki, J./Załęski P. (2006), Modele transformacji państw postkomunistycznych. W: Społeczeństwo i Polityka. 2(7), 93–113.
- Chen, C./Sil, R. (2007), Stretching Postcommunism: Diversity, Context, and Comparative Historical Analysis, „Post Soviet Affairs”, vol. 23, no. 4, 275–301.
- Cichosz, M. (2006), Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg, efekty procesu. W: A. Antoszewski (red.), Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza. Wrocław, 35–66.
- Collier, D./Levitsky, S. (1997), Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. In: World Politics. 49/3, 430–451.
- Fisun, O. (2012), Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective. In: Democratyzatsya. 20(2), 87–96.
- Hellman, J. (1998), Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions. In: World Politics. 50, 203–234.
- Holzer, J./Balik, S. (2009), Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej. Kraków/Nowy Sącz.
- Huntington, S. P. (1995), Trzecia fala demokracji. Warszawa.
- Kuzio, T. (2001), Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? In: Politics. 21(3), 168–177.
- Levitsky, S./Way, L. A. (2010), Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War. Cambridge.
- Parrott, B. (1997), Perspectives on postcommunist democratization. In: Dawisha, K./Parrott, B. (red.), Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova. Cambridge, 1–39.
- Potulski, J. (2007), System partyjny Rosji. Tradycja i współczesność. Gdańsk.
- Prystupa, Y. (2009), Kultura polityczna Ukrainy w procesie przemian. W: Wrocławskie Studia Politolologiczne. 10, 154–160.
- Rupnik, J. (1999), The Postcommunist Divide. In: Journal of Democracy. 10/1, 57–62.
- Антанович, Н. А. (2007), Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы. В: Социология. 2, 23–32.
- Гельман, В. Е. (1999), «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. В: Общественные науки и современность. 6, 46–64.
- Здравомыслов, А. Г. (1999), Социология российского кризиса. Москва.
- Макаренко, В. И. (2002/2003), Консолидация демократии: «детские болезни» постсоветских государств. В: Полития. 4, 5–18.
- Макаренко, В. (2008), Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации. В: Полития. 3(50), 105–124.
- Мельвиль, А. Ю./Стукал, Д. К./Миронюк, М. Г. (2012), Траектории режимных трансформаций и типы государственной состоятельности. В: Полис. 2, 105–124.
- Никольский, С. А. (2010), Вниз по лестнице, ведущей вверх, Или пути развития демократии в России в конце XX – начале XXI века. В: Гусейнов, А. А. (ред.), Демократия и суверенитет: Многообразие исторического опыта. Москва, 49–64.
- Рябов, А. (2010), Демократизация и модернизация в контексте трансформаций постсоветских стран. В: Иноземцев, В. Л. (ред.), Демократия и модернизация. К дискуссии о вызовах XXI века. Москва, 183–200.
- Саркисян, Г. (2009), Армения на пороге «бархатной революции». В: Политический класс. 9, 58–68.
- Топилов, Ф. (2000), Демократизм, национализм и регионализм в странах Центральной Азии. В: Центральная Азия и Кавказ. 10, 7–18.
- Фурман, Д. (2010), Движение по спирали. Российская политическая система в ряду других систем. Москва.